

DEFITSIIT KUI OSA NÕUKOGUDEAEGSEST ARGIELUST EESTI NSV-s

Reet Ruusmann

*Tagantuksest käiski enamus elu. Minu meelest
see tee ei rohtunud seal kunagi.*

(Naine, snd 1956, transpordidispetšer)

Mõeldes tagasi nõukogude ajale, võib sellele perioodile iseloomulikuna välja tuua rea erinevaid märksõnu. Võrdluses tänapäeva turumajandusliku elukorraldusega seostub paljudele toonane aeg kindlasti teatava sotsiaalse garanteeritusega, sotsiaalse võrdsusega. Samas mahub nõukogude perioodi iseloomustavate märksõnade ritta kahtlemata ka defitsiit. Pakkumiskeskne plaanimajandus, mis hülgas tarbijatepoolse nõudluse, ja doteeritud riiklik kaubandus tõid kaasa raha- ja kaubamassi tasakaalustamatuse, raha läks käibesse tunduvalt rohkem kui kaupa. Teisisõnu tekkis katteta rahamass, mis omakorda tõi kaasa kaubapuudujäägi ehk defitsiidi.

Seostades neid kahte märksõna omavahel, näib olevat mõistlik eeldada, et täielik sotsiaalne võrdsus pole võimalik defitsiidimajanduse ning sellest tuleneva vastastikuste teenete osutamise situatsioonis (vrd Merkel 2004: 7–8, 17). Sellele eeldusele sekundeerib õigupoolest juba tavateadminegi, et näiteks parteifunktsionäärid (nomenklatuur) asetsid sotsialistlikust võrdsusest väljapoole ning tegelikult samamoodi ka müüjad, uksehoidjad ja taksojuhid, kui lähtuda vastusest retoorilisele küsimusele, kellel oli nõukogude ajal hea elada. Mõeldes nendegi nelja elukutse peale, siis ilmselgelt pole kõigi ühisosa sotsiaalse paremise saavutamisel sissetulekud ega poliitiline võim, vaid ametikoht, mis võis sotsialismi ja riigiressurside privatiseerimise tingimustes ammendamatuks n-ö sotsiaalseks

rahapajaks osutada. Käesolevas artiklis¹ vaatlengi, millisena paistis nõukogude kaubandussüsteem n-ö tavainimesele, kuidas mõjutas ametikoht konkreetse inimese väljavaateid defitsiidist osasaamisel. Analüüsi kontekstiks on põhiliselt 1980. aastad ja linnakeskkond Eesti NSV-s.

Teoreetiline tagapõhi ja allikad

Minu poolt käsitletavaks valdkonnaks on niisiis teisene majandus, mille all võib mõista igasugust tootmist ja jaotamist, mis toimub väljaspool ühiskondlikke regulatsioone. Ameerika Ühendriikide kultuuriantropoloog Steven Sampson on välja toonud eeskätt kaks põhjust, mis tingisid äärmiselt ulatusliku teisese majanduse leviku sotsialismimaades. Ühelt poolt oli sellel n-ö õlitav efekt, aidates hankida asju ja teenuseid, mida formaalne majandus ei pakkunud. Teisalt funktsioneeris teisene majandus kasvavate sissetulekute tingimustes sotsiaalse pehmendajana, tasandades elatustaseme vahet privilegeeritud eliidi (nomenklatuuri) ja tavainimeste vahel. Selle asemel, et protesteerida, otsisid inimesed pigem individuaalseid lahendusi oma elujärje parandamiseks. (Sampson 1987: 134–135)

Nii teisese majanduse laialdane levik kui üldisemalt vormi domineerimine sisu üle (vrd Yurchak 2003: 481) lubab vene sotsioloogidel Jelena Zdravomõsloval ja Viktor Voronkivil jagada nõukogude ühiskonna avaliku ruumi kaheks – formaalseks ja mitteformaalseks avalikkuseks, mille taga seisis inimeste eriomane oskus topeltstandarditega manööverdada.

Ametlikel kollektivistlikel kogunemistel käitus ta [nõukogude inimene] ühe [“kirjutatud”] reeglitekogu järgi, samas mitteformaalses avalikkuses ja privaatses ümbruskonnas järgis ta teist [“harjumuslikku”] reeglitekogu. [---] Me eeldame, et iga nõukogude inimene (sh erinevatesse nõukogude nomenklatuuri sotsiaalsetesse kihtidesse kuulujad) elas ja tegutses samaaegselt nii ametlikus kui mitteametlikus reaalsuses. Nad pidasid seejuures hoolikalt silmas kahe reaalsuse vahelist nähtamatut, kuid efektiivset piiri ega ajanud oma-

¹ Uurimistööd on toetanud ETF grant nr 5322 „Argielu strateegiad ja praktikad Nõukogude Eestis“ ning Bayerisches Forschungsbund FOROST „Das Erbe des sozialistischen Alltags: soziale Netzwerke und soziales Vertrauen im Postsozialismus“.

vahel segi ametlikku avalikku reaalsust ja mitteametlikku avalikku reaalsust reguleerivaid erinevaid käitumisreegleid. (Zdravomyslova, Voronkov 2002)

Argielulises käitumises juhinduti harjumuslikest, kirjutamata käitumiskoodidest, mida tingis eeskätt aina kasvav ületamist vajavate ajutiste raskuste hulk, mis takistas normaalselt elamist². Mitteformaalse avalikkuse ehk sotsiaalsete praktikate alustalaks ning seal eduka toimimise tagatiseks olid töökohas riigiressursside omavolilisest kasutamisest ehk privatiseerimisest alguse saanud sotsiaalsed võrgustikud, kus toimus kaupade ja teenuste ümberjagamine (vrd Ledeneva 1998: 125–127, Shlapentokh 1989: 79–80, Srubar 1991: 422). Seega sõltusid ka sotsialismis inimese elatustase ja sotsiaalne positsioon suuresti tema kuulumisest sotsiaalsesse gruppi, kuid määravad polnud siin mitte poliitilise ega klassikuuluvuse kriteeriumid, vaid otsustav oli inimese kuulumine defitsiidivõrgustikesse. Mitteformaalsete praktikate olulisus tuleb kaudselt välja ka 1970.–1980. aastail Nõukogude Liidust emigreerunud juudid perekondade retrospektiivsest sotsioloogilisest uuringust 1979. aasta kohta, mille järgi rikkus, nii palju kui seda nõukogude inimesel olla võis (maja, korter, suvila, auto, ehted, raha), jagunes elanikkonna lõikes märgatavalt ebaühtlasemalt kui sissetulekud. Kui palgaerinevus ülemise ja alumise detsiili vahel oli natuke üle nelja ja poole korra (vastavalt 312,7 rubla ja 67,7 rubla), siis kogurikkusest oli 10% rikkaimate majapidamiste käes üle 40% varast ja rahast. (Ofer, Vinokur 1992: 140–163) Seda tulemust ei saa muidugi üksüheselt Eesti konteksti üle kanda, kuid kaheldamatult ilmnesid siingi analoogsed ebavõrduste tendentsid, mille põhjuseid tuleb otsida teisest majandusest:

Pole mõtet ei enda ega teiste ees maha salata, et teeninduses, kaubanduses, kultuurisfääris, arstiabi vallas, kogu olmes on tutvus fenomen, mis jagab inimesed kahte liiki – tutvustega ja tutvusteta

² Vrd: „Meile, nõukogude inimeste põhiosale, pole midagi tülikamat, ma ütleksin isegi vastikumat, kui defitsiit. Defitsiit raiskab meie vaba aega vajaliku asja asukoha kindlakstelemiseks ja järjekordades seismiseks. Ta alandab meie inimväärikust, kui meil tuleb tutvuste kaudu või „ärikalt“ kerjata vajalikku varuosa, vannikraani, peldikupotti jms (supermoodsad hilbud jätan ma siin vaatluse alt välja ning räägin eluliselt hädavajalikest asjadest), mida kuskilt ametlikult osta ei saa, aga mis sageli siiski kuskil olemas on.“ (Reiljan 1987: 3)

kodanikeks. Tutvusteta inimene seisab sabas ja saab vahel ka selle kätte, mida tutvustega inimene endastmõistetavalt kas järjekorras seisjate nina alt või tagauksest võtab. (*Noorus* 1979, nr 12: 22)

Analüütiliselt on võimalik eristada erinevaid liike kapitale (majanduslik, poliitiline, kultuuriline, sotsiaalne, sümboliline), mis on omavahel konverteeritavad ning mis omavahelises koosmõjus määravad konkreetse inimese mõjukuse ja tegevusulatus (vrd Bourdieu 1986; Coleman 1988; Putnam 1995; Lin 2002). Kui tänapäevases turumajanduslikus ühiskonnas etendab olulisimat rolli majanduslik kapital, siis sotsialismi natsionaliseeritud tootmisvahendite ja puudusmajanduse tingimustes oli selleks sotsiaalne kapital (vrd Keller 2004: 39–44), ehkki johtuvalt nomenklatuurile ette nähtud soodustustest võib ebavõrdsuse tekitajana tuua välja ka poliitilist kapitali (Bourdieu 2003: 36). Seejuures on sotsiaalne kapital mõistetav sotsiaalsetes võrgustikes sisalduvate ressurssidena, mida saab eesmärgipäraselt mobiliseerida (kapitaliseerida).

Nagu saksa sotsiaalteadlane Ilja Srubar on välja toonud, siis plaanikvootide ja sealt tulenevalt defitsiidimajanduse tingimustes ei seisnenud kaubaringluse põhiprobleem mitte tootja probleem, kuidas viia toode ostjani, vaid ostja probleem, kuidas ta pääseb kaubale ligi. Johtuvalt nõudluse ja pakkumise vahekorra puudumisest oli tarbija sunnitud ise organiseerima endale ligipääsu soovitud kaubale. (Srubar 1991: 420) Just seda teemat püüangi alljärgnevalt pisut avada, nimelt milliseid strateegiaid kasutati defitsiitkauba saamiseks. Analüüsil toetun seejuures valdavalt 2004. aastal toimunud 30 teemaintervjuule. Taustateadmisenä olen arvesse võtnud veel Eesti Kirjandusmuuseumi Kultuuriloolises Arhiivis asuvaid elulugusid, mis on saadetud vastuseks 2000. aasta üleskutsele “Minu ja minu pere elu Eesti NSV-s ning Eesti Vabariigis”, ning osaliselt Eesti Rahva Muuseumi küsimuslehtedele “Asjad minu elus” (1996) ja “Tööelu ja töötamine Nõukogude Eestis” (2001) laekunud vastuseid.

Kui kirjeldada lühidalt intervjuueeritud inimesi, siis nende leidmiseks kasutasin nn lumepallimeetodit. Konkreetse inimese sobivuse kriteeriumid olid seejuures elukoht linnas ning mittefüüsiline töö. Seega tänapäeval elavadki peaaegu kõik intervjuueeritud erinevates Eesti linnades (Tallinnas, Tartus, Kohta-Järvel, Jõhvis) või siis juba ka eramus n-ö linna tagamaal. Samas ilmnes intervjuusid tehes,

et nõukogude ajal elas osa neist maal, ehkki ka sellistel juhtudel on „maa“ tähendanud mõne eelnimetatud linna lähedast sovhoosi-kolhoosi, mitte mõne väiksema rajoonikeskuse juures paiknenud küla. Vanuseliselt on tegu eeskätt noorema põlvkonna esindajatega, kes tänapäeval on 40.–50. eluaastates ning sisenesid tööturule 1970. aastate lõpul ja 1980. aastate algul.³ Sooliselt olid esindatud 12 meest ja 18 naist. Ka ametilt võib intervjueeritud jagada kaheks, mis oli minu poolt intervjueerimisprotsessis taotluslik lähenemine – ühel pool on 11 riiklikus kaubandussüsteemis⁴ töötanud inimest (2 meest ja 9 naist) ning teisel pool 19 muude elualade esindajat⁵, keda võib enamasti pidada nn valgekraedeks ning kellele ma käesoleva teema puhul rohkem keskendun⁶. Lähtuvalt nn lumepallimeetodist tuleb tõdeda, et intervjueeritud inimeste valim on ka sotsiaalmajanduslikult taustalt mõnevõrra kaldu. Kui jätta kõrvale viis praeguseks pensionile jäänud inimest, siis järelejäänud 25 inimese puhul võib kolme erandiga väita, et ühiskonna ja majanduse ümberkorraldamisest on isiklikus plaanis edukalt või suisa väga edukalt välja tulnud. Ning nendegi kolme puhul, kes leidsid, et neil oli nõukogude ajal kergem majanduslikult toime tulla, arvas ainult üks, et elu tervikuna oli toona parem.

³ Asjakohane on siinkohal lisada, et Eesti Vabariigi taasväljakuulutamise ajal 1991. aasta augustis olin ma ise veel laps, seega mu enda kogemused iseseisva tarbijana nõukogude perioodist on võrdlemisi tagasihoidlikud.

⁴ Eesti NSV-s eksisteeris rööbiti kolm kaubandussüsteemi: riiklik, kooperatiivne ja kolhoosikaubandus.

⁵ Valdavalt töötati kogu nõukogude perioodi vältel ühes ja samas ametikohas, ehkki paaril juhul tuli ette ka töökohavahetust. Tsiteerimisel on neil juhtudel inimest iseloomustavana lisatud sulgudesse see ametipositsioon, mida ta pidas konkreetsest sündmusest jutustamise hetkel. Intervjuu transkriptsioonil on järgitud informandi kõnepruuki, ehkki rääkimisel kasutatavad parasiitsõnad on loetavuse huvides tsiitaatidest välja jäetud. Kasutatud tingmärkides märgib “--“ sõna, fraasi või lause katkestust. Suurtähtedega on edasi antud valju häälega rõhutamine. Nurksulgudesse on märgitud autori kommentaarid ning allajoonitud tekst viitab autori rõhutusele.

⁶ Defitsiidivõrgustikel kaubandustöötajate vahel olen põhjalikumalt peatunud oma artiklis “Goods in Short Supply as a Basis for Social Networks: the Case of Employees in Commerce in Soviet Estonia”, mis on hetkel toimetamisel sarjas *Freiburger Sozialanthropologische Studien* ilmuvas kogumikus tööpealkirjaga *Soziale Netzwerke und soziales Vertrauen in den Transformationsländern*.

Nõukogudeaegsest kaubandussüsteemist üldiselt

Vesteldes inimestega nõukogudeaegse kaubanduse ning defitsiidi teemal, nõustusid kõik defitsiidi olemasoluga ning sellest tingitud probleemidega, samas toonitati kohati vägagi intensiivselt, et defitsiit polnud nii suur probleem ning tänapäeval kaldutakse defitsiidiprobleematikat üle võimendama.

Veel korra tähendab, et mis selle aja kohta on praegu lugeda. Ma üksvahe vaatasin päris huviga, et see oli "Postimehes". Tähendab, et oli nagu see arvamuste kirjutamine, et oli kunagi ... [viide Enno Tammeri nõukogude perioodi puudutatavate mälestuste kogumise aktsioonile, mille põhjal ilmus 2004. aasta lõpul raamat Nõukogude aeg ja inimene: meie mälestused] Ja ma ütlen, et naljakas, et paljudel on hakanud see asi ilmselt nagu meelest ära minema. No ei olnud ikka NIIMOODI, et ühesõnaga, noh, á la teksad ja sukkpüksid ja jumalteab-mis-asjad seal veel kõik pidid olema, üks ole. Kui ei olnud, SIIS EI OLND. Tähendab, siis oled ja käid millegi muuga. [...] Ma ei tea, kuidasmoodi on, ütleme, teised intervjueritavad suhtund, üks ole. Ma ei taha näiteks niimoodi maha teha lihtsalt nagu mahategemise pärast, et TEAD, see oli igavene JAMA ja mis iganes. Et LOOMULIKULT defitsiit oli. Veel korra, defitsiit oli kvaliteetsest asjast. Aga, et minu meelest -- Noh vähemalt minu tutvusringkonnas ei olnud küll inimesi, kes nagu nui neljaks, tead, pidi selle kätte saama, üks ole. (Mees, snd 1960, suurtootmisettevõtte finantsjuht)

Teisalt võib aga seesugusele kriitikale defitsiidiprobleematika tänapäevasele üledramatiseerimisele kaubandustöötajate intervjuudest kuuldu põhjal vastu väita, et paljudel juhtudel ei teadnudki nn tava-inimesed kõigist importkaupadest, mida kaubanduses õigupoolest leidis⁷, ehkki see ei pehmenda kriitikat üksikute esemete kontekstist väljarebimise ning afišeerimise kohta. Kuigi käesoleva artikli teema pole selgitada välja mäletamise ja mittemäletamise vahekorda, tuleb siiski vahemärkuse korras lisada, et johtuvalt mäluspetsiifikast mäletatakse eeskätt ebaharilikke sündmusi n-õ hariliku olemise asemel (vrd Thompson *et al.* 1996: 64). Tegu pole küll otseselt võrreldavate

⁷ Mina olin [seal] tööl mingi seitse või kaheksa aastat [1983–1991]. Ja näiteks selle aja jooksul ei läinud Saksa [DV] õmblusmasinad kordagi müüki või letti. Täpselt samuti Saksa [DV] mikserid. (Naine, snd 1965, elektrikaupade kaupluse müüja)

Foto 1. Põltsamaa kooperatiivi kaubamaja 1980. aastatel. ERM Fk 2390: 255.

perioodidega, kuid vaadates näiteks Tartu Maa-arhiivi Kaubandusvalitsuse fondis olevaid kodanike kaebusi ja avaldusi ning kirjavahetust nende lahendamise kohta, mis on säilinud 1960. aastaist ja 1970. aastate algusest (intervjuudes domineerib 1970. aastate lõpu ning 1980. aastate alguse periood), siis leidub seal arvukalt kaebusi selle kohta, et müügilt puudub n-ö tavaline puidi-padi, näiteks taskurätid⁸, vihmavarjud, magnetofonilindid, äädikas, majonees⁹, neid

⁸ [Kiri 19.12.1969 kuupäevast] “Palun teada, mispärast puuduvad müügilt juba pikemat aega naiste taskurätid? Kas neid enam ei valmistata, kui tarbetuid ja liiga odavaid esemeid? Kas nõukogude naine peab nina nuuskama särgi saba sisse. Mina olen suvest saadik käinud poode pidi küsimas ja ikka sama vastus – ei ole! Palun vastake mulle, kas see jääbki nii. Kas meie kultuur on nii madalale langenud?” (TMA 13-2-567, L 43)

⁹ [Kiri 8.12.1972 kuupäevast] “Millest on tingitud, et ei ole müügil söögiõli, sinepit, rohelist hernest, majoneesi. Majoneesi valmistatakse ju ometi Tallinnas aga ikka on nii tihti sellest puudus ja söögiõli ka väga tarvilik, on juba pikemat aega

asju ei mainita üldse intervjuudes ning tegelikult laiemalt ka elulugudes, ERMi küsimuslehtede vastustes. Mäletatakse eeskätt televiisori või külmkapi saamise lugu, samas toiduainete ostmise kohta arvatakse, et probleemi polnud, ehkki just kaebused ühe või teise konkreetse toiduaine müügil puudumise kohta moodustavad näiteks Tartu Kaubandusvalitsusse saadetud kaebekirjade põhiosa.

Küll tuuakse nõukogude kaubandussüsteemist rääkides negatiivse poole pealt tugeva teemana sisse valikuvõimaluse puudumine – *tänaval vaatasid küll nagu lastekodu käib ringi, kõigil on täpselt ühesugused mantlid seljas* (naine, snd 1962, kaubatundja toidukaupade alal), ehkki ka sel juhul viidatakse sellele kui objektiivsele reaalsusele, mille üle ei polemiseeritud – nii lihtsalt oli.

Küsimus valikuvõimaluse puudumise kohta: *Ega alati ei häirinudki. Et tegelikult see ongi omapärane pool, et ega ei elanud seda raskelt üle, et näe ei ole seda ja toda. Lihtsalt sa teadsid, et sa valid kas sinise mantli või pruuni mantli ja ongi kõik. Midagi oli kindlasti alati saada. Vähemnõudlikum leppis, ma arvan, alati sellega, mis saada oli. Nõudlikum – vot siis tulid need tutvusepooled mängu. Mina olin see vähemnõudlikum pool ja mina leppisin sellega, mis oli. [...] Nüüd mõtled, hakkab isegi natuke kahju iseendast ma ütleks, a siis ei... Tegelikult ei elanud seda nii raskelt üle. [Naerab.]* (Naine, snd 1961, arst)

Kõik oli ju hall, kuidagi niisugune -- kõik oligi niisugune hästi keskpärane. Siis ei olnud -- Ma ei oska öelda, kuidagi oligi hall ju kõik. Hall ja pruun, kui tervet seda kõike kokku võtta. Palju siis neid oli, kes lärmasid? No mida sa lärmad!? Mina ei ole ka lärmanud, mis ma ilmaasjata karjun kui tolku ei ole. Mina ei ole revolutsionäär. Kui on näha, et seal mingit tolku ei ole [naerab], siis ei ole, mis ma ennast ja oma närve rikun. (Naine, snd 1956, transpordidispetšer)

Jah, ja teisalt ütleme, kui ma käisin esimest korda Soomes [1970. aastatel]. Ma lihtsalt NÄGIN, et seal oli ilus ja puhas ja kõike on. Ja no kui ma olen nii vana, on ju, ma olen '36 sündinud, siis vanemad ju rääkisid, missugune oli esimene Eesti Vabariik ja ma kujutasin täiesti ette, et ah-ah, vot see Eesti oligi niisugune. Ma ei mäletanud

puudu. Tihtipeale reklaamitakse lehes ja ka televiisoris – tarvitage majoneesi kastmete ja söögile – kui teda pole – pole tarvis reklaamida.” (TMA 13-2-656, L 19)

Foto 2. Asutuse juhataja pere puhkamas Valgerannas augustis 1983. Žiguli VAZ 2103 on ostetud 1982. aastal Tallinnast asutusele eraldatud ostulooga, Poola Rahvavabariigis toodetud telk Varta 3 on muretsetud tutvusi kasutades Lätist. Foto Valdo Majamees.

oma silmadega, ähmaselt mäletan. Aga mingisugune kaubaküllus küll pahviks ei löönud. Lihtsalt on, noh. (Naine, snd 1936, õppejõud)

Tõdetakse, et elementaarsel tasemel oli poes eluks vajalik üldiselt kõik olemas, mis oligi õigupoolest vastavuses sotsialismis kehtinud nõudega kodanike põhivajaduste rahuldamisest ja selle alusel välja töötatud ratsionaalsete tarbimismõnede (vrd Verdery 1996: 26; Merkel 2004: 11). Või nagu tõi üks intervjueritu välja erinevuse nõukogudeaegse ja tänapäevase olme vahel: *Tegelikult seda võiks niimoodi kokku võtta, et kõik oli olemas, aga see oli must-valge. Vat praegu on nagu värviline.* (Mees, snd 1960, suurtootmisettevõtte finantsjuht). Siiski ei jää nõukogudeaegset kaubandust ja üldisemalt olmet meenutades kõlama üksnes negatiivsed toonid, leitakse, et kohati on olukord muutunud ühest äärmusest teise.

No selles suhtes oli vanasti hea -- kui otsisid mingit konkreetset kaupa, siis teadsid, kuhu minna. A tänapäeval... -- no siis pead ikka

terve linna läbi kammima. Ja no selleks peab isegi rohkem aega olema kui -- või, tähendab, väga palju peab aega olema. (Naine, snd 1947, tele- ja muusikakaupade kaupluse juhataja)

Praegu on niimoodi, et -- Pigem eelistaks, ütleme, seda, et valikut oleks vähem. Ma ei tea, kuidasmoodi sinul on, üks ole, aga ma ei ole suur mööda supermarketeid käija. Ühesõnaga, mul ei ole lihtsalt nii palju aega. Ma tahan kindlat asja ja kui mul pakutakse välja, ütleme, mingi sada nimetust, üks ole, no KURAT, jätke nüüd järgi, üks ole [naerab]. (Mees, snd 1960, suurtootmisettevõtte finantsjuht)

Positiivse poole pealt tuuakse ka välja, et paljud kaubad olid toona nii keskkonnasõbralikumad kui naturaalsemad.

Toidukraam, kui praegusega võrrelda, oli palju keskkonnasõbralikum. Sest kui sa praegu lähed ja ostad endale mingi kotitäie süüa, mida sul jagub paariks päevaks, siis sellest jääb alati järgi mingi kilekotitäis -- noh, pool jääb sellest järgi prügi, kõiksugu pakendeid. [...] Võtame näiteks küpsisepaki, üks ole. See pakiti paberisse, mitte kilesse või fooliumisse nagu tänapäeval. (Mees, snd 1971, ametniku ja tehasetöölise laps; tänapäeval ministriumiametnik)

Soomes käimise muljetest võrrelduna siinse nõukogudeaegse olmega: *Ma mõitlesin nukrusega sellele, et kui vana liha nad peavad sööma, et on salpeetriga punaseks tehtud ja säravaks tehtud. [...] Soomlased ostsid ehtsat sitsi ja villast riiet siit, 80ndatel. [...] Kardinateks ja suvilate kõigiks nendeks tüllid ostsid minu tuttavad [soomlased] Kreenholmi sitsi siit. Voodilinu ka. Need olid ehtsad linased. Neil olid juba kunst. (Naine, snd 1936, toimetaja ja tõlk, tegutses ka vahetevahel giidina)*

Käsitlemata küll hetkel põhjalikumalt asjadele omistatud tähendusi, on huvitav märkida, et tänapäevased n-õ rohelist mõtteviisi esindavad arvamused on risti vastupidised nõukogudeaegses (hallispruunis) defitsiidimajanduses valitsenud hinnangutele, kus ihaldatavate välismaiste asjade juures oli oluline just nende värviline pakend, rääkimata juba legendaarseks meenutamisteenaks muutunud kilekottide fenomenist. Samuti on tänapäeval iseseisvaks ressursiks (tarbimisartiklik) ja nii valiku tegemise kohaks muutunud aeg.

Kui võtta mõnevõrra kokku mälestusi nõukogudeaegsest kaubandussüsteemist, siis võib öelda, et üldtoon jääb pigem neutraalseks. Sedastatakse, et tarbijat ignoreerivast monopolistlikust kaubandussüsteemist tulenevalt võis küll kohati tuntavaid probleeme olla: *Seda ei oska tänapäeval ette kujutada, MILLINE kombineerimine ikka see oli asjadega, et neid kätte saada. [...] Ma ei tea, see oli nagu mingisugune luureelu.* (Naine, snd 1936, õppejõud) Teisalt võeti olemasolevat olukorda paratamatusena ning seetõttu ka stoilise rahuga, sest üldjuhul ei jäänud ju defitsiidi taha ka midagi pidama ega elu elamata: *Ma räägin, et ei olnud probleemi kaupa saada. Oli vaja aint ühele rääkida, teisele rääkida, kolmandale rääkida.* (Naine, snd 1956, transpordidispetsjer)

Erinevus defitsiidist osasaamisel ebavõrduse väljendajana

Kuigi sotsialism seadis endale eesmärgiks ühiskondlikult toodetud rikkuse võrdse jaotuse, kus inimesi ei eristaks üksteisest mitte erinevused materiaalses rikkuses, vaid erinevused isiksuseomaduste paljusustes (Merkel 2004: 10–11), siis praktilise väljundini see ideaal suuresti ei jõudnud. Riigi pakutavad tasuta või suurel määral doteeritud teenused säilitasid teatud võrdsuse küll rahuldava toimetuleku tasemel, ent erinevused materiaalses rikkuses jäid, ilmutades ajas pigem suurenemise tendentsi. Seejuures pandi ebavõrdsusele osaliselt alus juba formaalsete jaotuskanalitega.

[Jutt on 1963. või 1964. aastal Tallinnas Akadeemia teel valminud ühiselamust] *Siis ma sain üheksa ruutmeetrise ÜKSINDA toa. Muuseas, ma võin vahepeal öelda, et selle aja peale ma olin juba siis õppejõud, kui ma sõitsin bussiga ühes ühe õhtuse üliõpilasega, kes töötas “Dvigatelis”, ja tema küsis, et kus te siis elate? Ma ütlesin, et ma elan ühiselamus, et, noh, niisukene anti. “Kas need on need hotellitüüpi?” Ma ütlesin, et jaa, mul on see 9-ruutmeetrine, et ma sain ja kuidagi. “Te võtsite selle vastu?” [teeb järgi sellise hämmeldunud inimese hääletooni] ütleb tema, üliõpilane. Nendel “Dvigatelis” PAKUTI neid, mitte KEEGI ei võtnud neid vastu, nad tahavad KORTE-REID ja nad SAAVAD korterid. Aga õppejõud olid väga õnnelikud, et said ükskord üksinda elama seal [naerab; töötas õppejõuna alates*

1960. aastast]. *Ja see mul jäi kuidagi nii kui okas südamesse. Mina räägin talle õnnelikult, et ma sain selle 9-ruutmeetrise ja tema ütleb, et võtsite vastu?! (Naine, snd 1936, õppejõud)*

Jaa, loomulikult ma sain paremat süüa -- lihtsamini süüa osta kui, ütleme, tavainimesed. [...] Tähendab seal [Toompeal] oli minu meelest kolm eri tasemega poodi. Mina olin nagu selles kõige madalama taseme poes, kus siis oli -- noh, kõik võisid sinna minna¹⁰. [...] Ma lihtsalt kolmandat ei tea, teist ma tean. Teises oli nagu lihtsalt vabam. Seal käis vähem inimesi, üks ole. Seal ei saanud otsa see kraam. Ma ei teagi, kes see kolmas oli. Need võib-olla tellisid päris koju omal kõike, ma arvan, et see oli vist nii. Teise taseme omas käisid minu teada vist osakonna juhatajatest alates. See oli lahterdatud lausa -- tähendab, noh, asjadevalitseja mingisuguse käskkirjaga või midagi taolist. Kui ma seda lugesin, siis ma lihtsalt mõtlesin: "ISSAND JUMAL, see on see ühiskond, kes deklareerib õigust, võrdsust!". [...] [Võrreldes tavalise toidupoe] Loomulikult ta oli, kurat, nendel kaubapäevadel sada korda parem. No oli lihtsalt SAADA. SAADA oli. Tavalises poes ei olnud sul sealiha alati võtta. Tavalises poes ei olnud sul võtta maksavorsti näiteks, kui sina tahtsid süüa. Ta oli üldse kallis asi. Või siis erinevat liha, erinevaid vorstisorte – poolsuitsu vorsti, üks ole, ja ka juustu. Ja sinna toodi näiteks aeg-ajalt isegi Tšehhi õlut, mida muidugi jaotati ka veel eri kuradi kava -- öeldi, et nii palju toodi – igaüks saab, näed, neli pudelit või midagi taolist. (Mees, snd 1951, Ministrite Nõukogu Asjadevalitsuse vanemreferent¹¹)

Viimasena toodud näite juurde võib lisada, et tulenevalt ametiühingu heast tööst, nagu seda laiemale avalikkusele seletati, sai see

¹⁰ Konkreetse vanemreferendiga pikemalt n-ö Toompea poe teemal rääkides selgus, et vabast juurdepääsust tulenevalt võis seal madalama taseme poes juhtuda, et paremat kaupa kõigile tahtjatele ei jagunud, samas olnuks mõeldamatu, et poe avamishetkel kell 15 kogunenuks suur hulk Ministrite Nõukogu Asjadevalitsuse töötajaid poe ukse taha sappa. Et tagada kõigile võrdsed võimalused, töötas infotöötuse osakond n-ö kodanikualgatuse korras välja arvutiprogrammi jaotamiseks ära, missugusel nädalapäeval keegi osakondadest on esimene, teine, kolmas jne poodimineku järjekorras.

¹¹ Hoolimata töökohast Ministrite Nõukogu Asjadevalitsuses polnud see inimene kommunistliku partei liige.

vanemreferent Ministrite Nõukogu juurde tööle asudes peatselt ka korteri (*Lihtsalt ma nägin, et Tehnikaülikoolis [tolleaegse nimega Tallinna Polütehniline Instituut, kus oli ta eelmine töökoht] oleksin ma nii-öelda normaalses järjekorras saanud korteri 72 aasta pärast. Ma olen suhteliselt tugeva matemaatika ettevalmistuse saanud ja siis arvestasin välja, et see ei ole väga niukene innustav perspektiiv*), samuti oli tal võimalik suhteliselt odavalt osta Soomest tagasitoodud kasutatud auto. Seevastu temast kõrgematel ametikohtadel olnud inimesed said ametiühingu kaudu osta juba näiteks ka Soome televiisoreid ja muud taolist. Erinevused tarbimisvõimalustes tulenesid lisaks töökoha kaudu saadavatele ametlikele privileegidele ka makstavast palgast.

Asjade ostmisest: *Minul jäi ikka küll raha taha ka sellepärast, et meil olid need lapsed [kaks] ja mees [ka õppejõud, mõlemad palgaga umbes 100 rubla 1970. aastatel] käis ja aitas oma ema seal, sest tema oli ju maainimene ja maalt, talust. Ja sinna läksid ka omad summad ja minul ikkagi -- ma lugesin oma raha ikka väga, et üldse midagi siis jääb lõpuks pikapeale järele ja ostame. Mööblit ja riideid. Ülikonnad, mantlid – kõigil oli vaja ju. Nende muretsemine oli ikka nii, et kohe lausa planeerid ette, et nüüd saab see või teine. (Naine, snd 1936, õppejõud)*

Aga 70ndatel veel ei olnud raha. Võib öelda seda, et meie tavalise töötaja kuupalk oli 72 rubla tol ajal. Noh, minul oli kolm korda kõrgem – ütleme põhimõtteliselt, 186 või mis ma siis sain. Ja 210 ja nii¹². [...] 78. aastal sain värviteleviisori. Ausalt öeldes sellel ajal lihtsalt läksin poodi ja ostsin, kuna rahval tol ajal raha oli vähe ja kui sul see raha oli, siis sa said ikka, sest värviteleviisor oli üsna kallid. No 700–800 rubla. [...] Sellel ajal olid ju majandites need -- kui ma sain ju majandipremia, me saime vahel kuus kuupalka. Ja siis

¹² See palk oli intervjueeritava meelest siiski väike, mistõttu ta 1981. aastal läks teise sovhoosi tööle, kus ta palk peaaegu kahekordistus. Lisaks kaitses ta vahepeal põllumajandusteaduste kandidaadi kraadi, mille eest maksti kuus veel 50 rubla lisatasu. Teises töökohas töötas ta 1984. aastani, mil ta kutsuti veelgi paremasse ametisse põllumajandusministeeriumi, kus talle tööleasumisel kohe eraldati korter ja kahe kuu pärast paigaldati ka telefon (*Vabu numbreid oli väga vähe muidugi, aga öeldi, et vot sinna tuleb sisse panna ja nii ta oligi*). Telefoni nii kiirele saamisele aitas õigupoolest kaasa ka asjaolu, et majja oli juba eelnevalt telefonikaabel veetud.

sellel ajal tuli ta kuskile kindla asja peale ära panna, mis sa selle rahaga said siis. Jah, ja koos abikaasaga saime aastapreemiad kätte ja selle panime kõik mööbli alla kinni, nii palju kui meil oli raha. [Kasutades siinjuures juba tutvuste abi, oli tal võimalik 1970. aastatel osta punasest puidust antiikstiilis Rumeenia eksportmööbel, mida tuli rajooni ainult kaks komplekti ning mis talle siiani väga meeldib ja on tänase päevani põhimööblina kasutuses nüüd juba vastvalminud eramus.] (Mees, snd 1947, sovhoosi abimajandi juhataja)

Veelgi diferentseerivam pilt konkreetsete inimeste võimalustest avaneb aga siis kui defitsiidiproblemaatikale läheneda mitteformaalse avalikkuse ning domineerivate harjumuslike käitumisreeglite tasandilt. Ühelt poolt toimisid taolised ümberjagamisvõrgustikud muidugi ebavõrdsuse tasandajana, teisalt kippus siiski suuresti kehtima sama entroopiaseaduse põhimõte nagu igasuguse korralageduse juures – kus juba on, sinna tuleb juurde.

Saksa uurija Martin Diewald on oma 1989. aastal Saksa DV-s korraldatud uuringu tulemuste põhjal jõudnud järeldusele, et üldiselt kehtis printsiip, et kui inimene polnud just juhtival kohal töötav ametnik või kvalifitseeritud oskustöeline ehk kui tema ametikoht ei võimaldanud ligipääsu (riigi)ressurssidele ja ka tema sissetulek juhtus olema väiksem (st puudus võimalus osta mustalt turult), siis ainus võimalus puudujääke kompenseerida oli osaleda instrumentaalses teenetemajanduses. Teisalt, olles vastutusrikkal ametikohal ja n-ö süsteemis sees (st omades võimalust riigiressursside privatiseerimiseks), puudus inimesel vajadus kasulike tutvuste järele, samas olles ise jagaja positsioonil, koondas ta enda ümber paratamatult abitahtjate ja -saajate ringi, saavutades nii võimaluse vastuteeneteks. Teisisõnu omandas seesugune inimene lisaks (omavolilistele) materiaalsetele ressurssidele ka mõjukad isiklikud suhted ehk sotsiaalse kapitali. (Diewald 1995: 243–253) Seega ei tulenevad erinevused inimeste igapäevases käitumisstrateegiates defitsiidi tingimustes mitte niivõrd nende individuaalsetest eelistustest, vaid erinevusest sotsiaalses kapitalis, mida sellisena ideoloogilises ühiskondlikus mõttes ei eksisteerinud. Viimase järgi olid olemas lihtsalt avalik ja privaatne sfäär, aga mitte mitteformaalne avalik sfäär, kus n-ö tegelikud positsioonid paika pandi.

Kui vaadelda erinevaid praktikaid, kuidas soovitud defitsiitkaupa saada, siis kõige sirgjoonelisem, aga samas ka kõige ajamahukam strateegia oli käia pidevalt mööda poode kammimas lootuses millelegi peale sattuda, seista sabas või võtta hoopiski ette kaubareis.

Ja mis, räägime ikka sellest, et me käisime ikka, mis nüüd nime-tatakse šoppamiseks, oli siis poodide kammimine. Et siis ma käisin lihtsalt -- kui ma töötasin siis Kadriorus siin ja hakkasin mööda Narva maanteed minema, iga päev ma vaatasin kõik poed läbi, kus midagi oli tulnud. (Naine, snd 1936, toimetaja ja tõlk)

Tähendab, see oli juba lõpus nii, et mul oli seal [poes] ööpäevane ostjate järjekord. Inimesed valvasid ööd kui päevad, kui kaup [just televiisorid] tuli, nad teadsid -- või no saatelehe järgi pidi olema kõik müüdnud. Seal oli oma järjekorra vanem, kes organiseeris. See oli kohutav aeg. Ja siis nad olid -- ta oli talvine aeg, sügisest kuni kevadeni, jah. Ja siis nad käisid, müts oli peas inimestel. Kui ma ajasin kellegagi juttu müügisaalis, ostjaga, eks ju, siis ta tiris

Foto 3. Järjekord “Paala” kaupluse juures Põltsamaal 1985. aasta suvel. ERM Fk 2390: 152.

niimoodi kõrva paljaks, et kuulata [teeb mütsikiskumise liigutusi kõrva kohalt]. Siis nad kui -- laos olid trellitatud aknad, siis lähen lattu kauba järgi, siis näen, et keegi vaatab sealt sisse [näitab aknast sisse vaatamist – käed näo külgedel silmade juures varjamaks õues olevat valgust, et klaas ei peegeldaks vastu]. Ja niimoodi on KOGU see aeg ja kuude kaupa.¹³ (Naine, snd 1947, tele- ja muusikakaupade kaupluse juhataja)

Lastekaup oli Venemaa poolel [käis kord paari kuu järel Slantsõs, Ivangorodis, Kingissepas]. Aga lastekaup kõige parem tuli veel Leningradist. Mu abikaasa töötas tookord seal Põlevkivi Keemialkombinaadis. Ja sealt käisid -- löödi kohe suur buss täis neid töölisi. Käisime mõnes kunstimuseumis¹⁴ ja siis lasti kõik linna peale. [naerab] Sest et teati, et rahval oli sinna vaja. (Naine, snd 1953, muuseumitöötaja)

Teine levinud strateegia oli tutvuste, sotsiaalse kapitali kasutamine, kus esinesid kombinatsioonis nii instrumentaalsed kui emotsionaalsed suhted (vrd Diewald 1995: 229–230), mis tähendas ka selle võrra rohkema arvu erinevate mitteformaalsete käitumispraktikate ilmnemist. Vene uurija Alena Ledeneva, kes on analüüsinud *blat*'i (tutvuse) fenomeni Nõukogude Venemaal, on *blat*'i juures olulisena välja toonud retsiprooksusnormi järgimise. Seejuures eris-

¹³ Edaspidisest jutust tsiteeritud juhatajaga selgus, et vaatamata seesugusele n-õ rahvakontrollile ei jõudnud päris arvestatav hulk paremaid televiisoreid ikkagi müüki. Tuginedes ka teistelt kaubandustöötajatelt kuuldule, võib öelda, et õigupoolest jäi osa kaupu juba Tallinna Vabariiklikku Kaubabaasi, kust kauba asemel tulid poodi üksnes saatelehed sularahaga. See toimus muidugi kokkuleppel kauplusejuhatajaga, kes pidi ju allkirjastama saatelehed kauba kättesaamise kohta. Kauplusejuhataja nõusolek seesuguse tehinguga tulenes asjaolust, et üksnes heade suhete korral kaubabaasiga oli tal võimalik saada erakorralist fondiväliselt kaupa, uudistoodangut või üldse kvaliteetsemaid ja töökindlaid kaubamärke, sest jaotuskavades polnud alati täpsustatud, millise tootja toodangut peaks kaubabaas kauplusele eraldama, kirjas olid lihtsalt kogused. Samas oli kauplusel vaja täita müügiplaane, mida oli märksa kergem saavutada defitsiitse kaubaga kui n-õ suvalise vene värgiga, seega tegu oli mõningase sundseisuga. Konkreetsel juhul aga tuli kaup pidevalt kahe saatelehega: ühe saatelehega raha, mis läks käibesse, ning teisega füüsilisel olemasolev kaup, mis jõudis poodi.

¹⁴ Ühe või kahe muuseumi külastus oli kohustuslik formaalsus, et saada ettevõtte buss ning kasutada sõidu kinni maksmiseks ametiühingu raha.

tab ta kolme tüüpi lähenemist: esiteks võrdväarsuse kord (võimaliku kasulikuks olemise ootus teiselt, kus asjade vahetus hõlmab endas vastastikust suhet); teiseks kiindumuse kord (soov aidata, kus suhe hõlmab endas ka asjade vahetust) ning kolmandaks staatuse kord (asümmeetriline suhe, mis on lähedane patrooni-kliendi suhtele) (Ledeneva 1998: 142–152). Esimest ja kolmandat tüüpi suhte puhul on ülalhoidvaks motiiviks teisest inimesest lähtuv instrumentaalse kasulikkuse potentsiaal ehk suhte käsitlemine puhtalt ressursina,

Foto 4. Kümneaastased Eve Siiber ja Ave Toots. Eve ema oli kaupluse juhataja, Ave ema õpetaja. Lastel on seljas suvised koduriided. Paide rajoon, Ambla külanõukogu, Aravete alevik. Foto Tõnu Kerge 1985. ERM Fk 2123: 22.

kapitalina. Kiindumuse kord tähendab aga emotsionaalseid suhteid, sõbrasuhet, ehkki defitsiidivõrgustike puhul on raske kui mitte võimatu lahutada üksteisest instrumentaalsuse ja emotsionaalsuse motiivide suhtlemisel. Defitsiitse kauba soovija jaoks oligi lihtsaim seda saada sõbrasuhte kaudu ehk siis kaubanduses või mõnes muus heas ametikohas töötava sõbra, hea tuttava või sugulase käest.

Kaubanduses mul oli küllalt palju nagu enda selliseid kooliõdesid ja klassiõdesid ja siis ka minu mehe sugulane. Tema siis töötas ühes kaubamajas ja tema oli osakonnajuhataja seal. Nii et sellised mantlid ja joped ja üleriided saime niimoodi, et me ei käinud kunagi mingis järjekorras seismas. Me lihtsalt läksime ja proovisime neid tagaruumis selga panna. (Naine, snd 1961, raamatupidaja)

Ma mäletan täpselt oma ühte talvemantli saamist, kuidas siis mu sõbrataril oli tuttav, kellel oli tuttav [naerab] plaanikomiteest ja siis see pani kinni kusagilt ja sai selle drappmantli riide ja nii see hakkas käima. (Naine, snd 1936, õppejõud)

Emotsionaalseid sotsiaalseid suhteid iseloomustab nende tugevus ja mitmetahulisus – kaubanduses töötava sõbranna kaudu defitsiidile ligipääs oli sõprusest tulenev lisaboonus, mitte suhtlemise eesmärk ise. Samuti ei oodatud sõbrannalt omakorda konkreetset kasulikkust olemist, kuna sõpruse mõistes sisaldub niikuinii üldine abistamisprintsip. Sõbrasuhe oli ka see koht, kus leidsid kasutust n-ö tuttava tuttava kaudu saamise skeemid nagu teisenäiteid, sest emotsionaalselt kaugematele inimestele omi tuttavaid pigem välja ei laenatud, kuna *iga tutvus ju midagi maksis, üks ole* (naine, snd 1963, galanteriikaupade kaupluse juhataja asetäitja), kas siis sõprusele pühendatava aja või vastuteene näol. Teisalt eeldasid mitteformaalsed harjumuslikud käitumisreeglid nagunii teatavat diskreetsust üksteise liinide¹⁵ suhtes (vrd *blat*⁷ i puhul kehtinud reeglitega – Ledeneva 1998: 159–167).

Väga nagu ei ronitud ka niimoodi teiste asjadesse, et kelle kaudu sa nüüd said või ütles mulle selle inimese nimi või ütles mulle tema telefoninumber või midagi sellist. [...] Need [tutvused] tulid näiteks

¹⁵ Rääkides tutvustest ning selle kaudu avanenud juurdepääsust defitsiidile kasutasid just kaubandustöötajad väga sageli väljendit “mul/tal olid seal liinid sees”.

niimoodi, et oli mingi seltskond, võib-olla me käisime kuskil külas kuskil sünnipäeval, siis seal olid mingid inimesed, üks ole, kellega me lihtsalt saime tuttavaks. Ja kusjuures sellist nahaalsust oli nagu vähe, et kui ma sain nüüd teada, et see naine töötab seal kuskil laos, ütleme, seal kommilaos, ma ei öelnud kunagi “kuule, et jäta mulle oma telefoninumber, ma helistas sulle mõni päev”. EI OLNUD sellist asja¹⁶. *Vot inimesed nagu ise pakkusid omi teeneid, et kui vaja on, et võta siis ühendust või -- No ma tean seda, et mina kasutasin tõesti niivõrd haruharva selliseid tutvusi ära.* (Naine, snd 1961, raamatupidaja)

Selle näite juurde võib veel lisada, et kuna see raamatupidaja ise töötas kolhoosis, siis oli tal oma töökoha kaudu võimalik osta omahinnaga liha ja mett, mida müüdi ainult oma töötajatele. Mett näiteks poes reeglina müügil ei olnud, ainuke võimalus oluks seda osta juba turult, samamoodi ei pruukinud poest paremaid lihatükke saada. Seega oma tänu näitamiseks tutvuse kaudu ostetud asjade eest viis ta vastu mett või liha. Oluline erinevus aga on sõbrannade ja mitte nii heade tuttavate vahel viisis, kuidas mett või liha üle anti – sõbrannad maksid talle antu omahinna kinni, seevastu võõramad tuttavad said mee või liha tasuta, kingina. Siinkohal tasuks meenutada Alena Ledeneva eelpool toodud kolmest jaotust retsi-proooksusnormi järgmisel. Sõbrannade juhtumil on tegu kiindumuse korraga, kus aidati n-õ kergendada üksteise elu. Võõramate tuttavate puhul on tegu kolmandat tüüpi staatuse korraga, kus osapooled on ebavõrdsed – üks on tuntavalt andja ja teine saaja rollis ning kingitus markeerib tunnustust jagajale kui defitsiidiprobleemi lahendajale (vrd patrooni-kliendi suhted – Wolf 1966: 16–17). Seesugune teenele omapoolse kingitusega vastamine jätab ka instrumentaalse suhte edaspidisteks transaktsioonideks avatuks (jääb võlg) erinevalt olukorrast, kus teenele rahas peale makstakse ning nii suhe lõpetatakse (tehakse tasaarveldus).

¹⁶ Seda võib siiski pidada pigem inimese enda sisemise piiritunnetamise küsimuseks, sest samahästi on võimalik tuua ka vastupidiseid näiteid: *Ma ütlen, et lõpus oli juba niimoodi, et ma keeldusin minemast mõnda sellisesse seltskonda, kus on uusi liikmeid. Tähendab seltskonnas uusi. Üks ooper on ikka: “Kas saab telekat?” Ma vältisin seltskondi, jah. No siis olid juba nii suur tuttav, et kui sa juba ühes sünnipäeval oled.* (Naine, snd 1947, tele- ja muusikakaupade kaupluse juhataja)

Foto 5. Elutuba V. Karumetsa (sünd 1955) perekonna elamus. Pehme mööbli komplekt “Ringo” (Narva Mööblikombinaat), seinasektsioon “Pärnu” 1984. aastast. Paide rajoon, Ambla külanõukogu, Aravete alevik. Foto Jüri Karm. ERM Fk 2165: 47.

Ja privileeeritud seisuses olid muidugi, kelle võimuses oli midagi anda või võimaldada, poemüüjad. Neile tuli anda veel peale selle ka veel VAHELT, kui ma tahtsin neid kingapaari saada. Neid oli niivõrd vähe, et mina pidin temale maksma peale, eks ole, et ta MULLE selle paari andis, sest et tuttavaid oli tal ju palju. Ja ühesõnaga temale siis võimaldati näiteks kinopileteid ja teatripileteid ja niimoodi. [Kino- ja teatripileteid sai ta oma töökoha kaudu.] (Naine, sünd 1936, toimetaja ja tõlk)

Seinasektsiooni ostmisest: *Mina rääkisin läbi juuksuri. Minu hea sõbra ema oli juuksur, lapsepõlvesõbra [ema], me koos kasvasime [sõbraga]. Tema ema oli juuksur. Mina ütlesin, et tead, mul on seda asja vaja. Tema ütles mulle, et vaat mine selleks kellaajaks sinna kohta, võta ümbrik kaasa. Ja mina läksin. Ma ei olnud enne seda inimest [müüjat] näinud ja ma arvan, et ma ei ole teda pärast ka näinud. Mul ei ole vajadust olnud. Andsin ümbriku. Mööbel toodi koju ja kõik ja rohkem ma ei tea midagi. [...] Kui seinasektsioon maksis 480 rubla, siis mina maksin 580 rubla. (Naine, snd 1956, transpordidispetšer)*

Hoopis teistsugune pilt avaneb aga siis, kui tavainimeste jaoks privilegeeritud müüjate omavahelisi suhteid vaadata. Alena Ledeneva toodud tüpoloogial alusel liigituvad need eeskätt esimest tüüpi suhete hulka, milleks oli võrdväarsuse kord, kus oluline on suhe subjektide, mitte objektide vahel. Tähtis on hoida suhet elusana tagamaks pikemaajalisem koostöö vastavalt vajadusele, mitte pidada arvestust osutatud ja saadud teenete üle (Ledeneva 1998: 145). See tähendab, et johtuvalt vastastikusest potentsiaalse kasulikkuse ootusest eelistati omavahel kaubad konverteerida sotsiaalseks kapitaliks (n-õ liinideks teistesse kauplustesse) majandusliku kapitali asemel (tauniv suhtumine kõrgendatud hinnaga müüki kaastöötajatele)¹⁷. Erinevus müüjate ja n-õ tavainimeste vahel tulebki eeskätt sellest, et kui tavainimese tuttavad katsid üldjuhul ikkagi ära ainult teatud kaubagrupi ning muudel juhtudel oli vaja kas käia nn poode kammimas või peale maksta, siis müüjal oli tulenevalt oma kõrgest sotsiaalsest kapitalist olemas ligipääs rohkemal või vähemal määral kõikidele kaubagrupidetele, samuti puudus neil tarvidus asjade saamisel lisa-

¹⁷ Kaubandustöötajatelt kuuldu põhjal võib juurde lisada, et müüjate võimalused kaupadega manipuleerimisel tulenesid poodide n-õ mitteformaalsest kodukorrast, kus osa kaubast jagati müüjate vahel ära. Näiteks kui poodi saabus müügile kümme televiisorit, siis viis müüjat sai igaüks ühe televiisori, juhataja kaks ning kolm televiisorit läksid vabamüüki – *Osa PIDI müüma ja osa rahvas pidi nägema, et teda müüakse* (naine, 1947, tele- ja muusikakaupade kaupluse juhataja). N-õ oma televiisor tähendas seda, et müüja võis selle televiisori müüa ükskõik kellele ning ükskõik mis hinna eest, ainuke tingimus oli mitte vahele jääda. Siia juurde tuleb siiski lisada, et osa paremast kaubast kadus ametliku kaupade jaotussüsteemi ahetate privatiseerimise tulemustel juba enne poodi jõudmist või nõudsid kaubandusvalitsuse juhid selle endale.

tasu maksta. See praktika kinnitab otseselt ühe sotsiaalse kapitali teoreetiku Nan Lini väidet, et sotsiaalsetel ressurssidel (nt nn liinid teistes poodides) oli konkreetse inimese jaoks märksa suurem kasulikkuse potentsiaal kui inimese isiklikel ressurssidel (nt töökoha kaudu avanev võimalus saada teatripileteid), seda nii kvaliteedilt kui kvantiteedilt (Lin 2002: 21). Kuigi praegusel juhul on vaadatud eeskätt suhtepaari ostja-müüja, siis isikustatud suhted, ükskõik kas emotsionaalsed või instrumentaalsed, olid abiks igas eluvaldkonnas.

Kui kaubandustöötajate puhul ei tule nende tavakodanikest suuremad võimalused vahest üllatusena, siis on huvitav, et johtuvalt riigiressursside privatiseerimise fenomenist oli võimalik muuta esmapilgul täiesti tagasihoidlik töökoht vägagi tulutoovaks.

Meil oli üks huvitav ring piimakombinaadis. See ring oli selline, et rajoonis oligi üks -- keskmises rajoonis, ütleme, 30 majandi ringis. Ja siis juhtus alati niimoodi umbes kas korra kuus, võib-olla üle kahe kuu, et piim äkki ei ole kõrgemas sordis – on esimeses sordis või koguni teises. Jooksid siis piimakombinaati, viisid sinna [midagi] ära. Kalurikolhoosis oli see hea asi, et -- põllumajandussüsteemis töötades ja samas olles kalurikolhoosi üks osakond, et oli seda sprotti ja kala, mida poes tol ajal ju ei olnud. Ja kui sa viisid ühe kasti sprotte sinna, siis seal oli tunduvalt rohkem kui tavapõllumees oleks mingi, noh, terve sea viinud. Ja siis see piimakombinaat [laborandid] oligi, kes siis tavaliselt kogusid. [Kolhoosid] viisid sinna ka kristalli ja komme ja lilli, mida iganes – kelle fantaasia mida lubas ja siis sai jälle korda. Ja siis see aeg käis jälle kõik tiiruga majanditele ringi peale, siis jõudis jälle kord sinu kätte, pidid jälle viima, eks. [Naerab.] (Mees, snd 1959, kolhoosi aseesimees)

Töökohtade endi muutumine kapitaliks viis loogilise järjena tulemini, mille kohaselt tekkisid teatud hinnatud elukutsed nagu näiteks kaubandustöötajad, aga ka meditsiinitöötajad¹⁸. Ironia seisneb

¹⁸ *Arstiga oli ka niiviisi, et arst sai selle eest värviteleka, et ma sõjaväest ära saaksin. [...] Ühesõnaga, võttis sind komisjon ette, siis vaatas mind sellise pilguga, et kus töötate. "Ah-ah, seal töötate. Okei." Ja siis -- ma ei tea, kas pilgutati silma või kuidas siis tehti, mõistukõne käis alguses. [...] Esimene vestlus oli vist üks inimene. Siis pandi umbes paika. Pärast oli see arst juba minu juures poes või see komisjoni esimees või mis esimees. Tembeldati hulluks või jumal-teab-kelleks mind. Aga sel-*

aga selles, et tihti muutusid töökoha omaalgatusliku kapitaliseerimise tulemusena privilegeerituiks just madala või suhteliselt madala haridustasemega töökohad (vrd Benovska 2004: 122; Shlapentokh 1989: 79–80).

Ma toon näite ühe oma tuttavast, kes töötas tollal lihakombinaadi ekspediitorina, mis tegelikus eesti keeles on transporditöoline. Tollal oli näiteks niimoodi, et tema võimalused olid mitte kümme, vaid sada korda suuremad kui minul. See loomulikult ei tekkinud ausalt. Noh, nii ta oli. Ja näiteks temal, kui ta tahtis saada -- teadis, et Eestisse tuli kolm nahkmööblit, üks läks näiteks Valka, sellest mööblist pidi minema -- noh, Eestis praegu päris tuntud mehed. Kui tema helistas ja ütles, et tema on see ja see, siis mängiti see asi seal ümber. Siis mängiti see mööbel ümber ja toodi lihakombinaadi ekspediitorile. (Mees, snd 1951, Ministrite Nõukogu Asjadevalitsuse vanemreferent)

Omaette küsimus kõigi nende ressursidega manipuleerimise juures on muidugi, millisest piirist alates muutub seesugune eraviisiline asjade ja teenuste vahetamine loomulikust sotsialistliku ühiskonna osast, mis on harjumuslike käitumisreeglitega reguleeritud, kriminaalseks. Või millisest piirist alates muutub oma ametipositsiooni kaudu avanevate hüvede lihtsalt ära kasutamine jõupositsiooniks, millelt teistega suhelda. Raske, kui mitte võimatu on öelda, kas näiteks alljärgneva ülemuse ja autojuhi näite puhul on teene osutamine autojuhi poolt ajendatud pigem sõbrasuhtest või on tegu tema jaoks olukorraga, millest on võimatu keelduda.¹⁹

Vat pesumasinaga oli küll niimoodi, et siis pidi tutvust olema, siis sa said selle pesumasina osta. Sest neid oli vähe lihtsalt, jah, ja nad ei olnud ka väga kallid. Ma ei tea, kuskil 200 rubla või mis nad

le teleka pidin juba mina kinni maksuma. (Mees, snd 1969, tele- ja raadiokaupade kaupluse müüja)

¹⁹ Vrd: *Kaubabaasis töötas jälle mul üks tuttava tuttav, siis tema sai näiteks lasteaiast kasvatajate käest nimekirja. Läks hommikul lasteaeda ja kasvatajad olid pand nimekirja, et vaat autokumme neli, pesupulbrit kümme pakki ja siis see nimekiri. Ja ütles, et siis läks koju ja mõtles, kas tõmba oksa või hakka otsima. [...] Tähendab, kui tal oli võimalus ja ta ei tulnud vastu, siis ta, ma arvan, kartis seda, et no mine tea, mis nad siis lapsega teevad või lapsele ütlevad. (Naine, snd 1956, transpordidispetsjer)*

maksid, 189 või midagi taolist. [...] Ausalt öeldes minu autojuhi abikaasa oli seal kaupluses müüjaks. Ikka räägime omavahel ju juttu [autojuhiga], kus-mis-mida ja tavaliselt ju inimesed omavahel lävivad ja käivad ja küsivad kus-mis-mida on, jah. Ja vaatad, et sul on abikaasa seal, et kas liigub ja kui tuli, siis ütles ja sai kätte. (Mees, snd 1947, sovhoosi abimajandi juhataja)

Näiteks kui ma Vene sõjaväes teenisin aega, siis alampolkovnik saatis mind Tallinnasse komandeeringusse, et ma talle DRESSID ostaksin. Ja siis läksin Kaubamajja ja ostsin dressid ära ja viisin talle ja ta oli õndselt õnnelik, et OH, et nüüd hankisid dressid talle. Samas ma lihtsalt läksin ja ostsin. Nii et ma ei kujuta ette, kas mul vedas või oligi neid nii lähedalt saada, vat seda ma ei oska öelda. (Mees, snd 1957, programmeerija)

Kui jätta kõrvale kaks viimasena toodud ning piimakombinaadi näite, siis kõigil muudel kirjeldatud juhtudel on tegu olnud otseselt jaotuskanalite privatiseerimisest tuleneva sotsiaalse ja majandusliku kapitaliga. Kategooriate nagu fondid ja limiidid²⁰ tingimustes kujutas iga kaubaladustamise vaheetapp endast läbirääkimistekohta, kus müüjatel oli kahtlemata parem positsioon kui näiteks õppejõul või raamatupidajal, tulenevalt esimeste võimalusest vastuteeneid osutada juba oma töökohast saadavate ressursside näol. Seevastu n-ö ressursivaestel töökohtadel olijatel tuli loota eeskätt emotsionaalsetele suhetele või raisata oma aega poodide nn kammimisele või hoopis maksta peale, et kaupa saada. Seega kehtib otseselt algul toodud printsiip, kus juba on, sinna tuleb juurde. Veel paremini tuleb vahe ilmsiks juhtivtöötajate puhul, kel küll võib-olla polnud kontrolli jaotuskanalite üle, seevastu olid nende kasutuses aga ettevõtte ressursid.

²⁰ Fondideks nimetati vastavalt plaanile eraldatavaid maksimaalseid kvartaalseid kaubakoguseid, tootmissisendeid jms, mille maht oli üldjuhul antud rublades. Seejuures polnud aga eraldatud fondisumma raames võimalik ühte või teist kaupa vabalt tellida, vaid ka konkreetsetel kaubaartiklidel olid omad piirangud ehk limiidid, mis pidid vastama ettevõtete tootmisprogrammi ja toodete osatähtsuse protsendile. Lisaks fondeeritud kaupadele jagas riik ka (erakorralisi) fondiväliseid kaupu, kuid nendest osasaamise tagasid eelkõige tutvused ja vastuteened.

Ma ütlen, et auto oli kõige suurem [asi, mida tahta oli võimalik] ja lõpuks sain ta ikka kätte. Sain autoostuloo ja kõik ja lõpuks sain ikka kätte. [Lõpuks tähendab siinses kontekstis umbes 3–4 aastat.] [...] Tähendab, rajooni täitevkomitee esimehele tuli lisafond auto-dest. Mina andsin enda -- Tähendab, restoranis külmusid torud lõhki kõik talvel ja siis mina andsin oma selle DG elektrikütteahju sinna nendeks päevadeks. Noh, laenasin oma selle sinna ja siis küsis, et mis sa nüüd vastu tahad, päästsid meil ära kogu selle ja ma ütlesin, et ma olen oodanud seda autoostuluba nii mitu [aastat] ja siis nii kui tuli see lisafondi auto, nii sain omale autoostulooa. (Mees, snd 1947, sovhoosi abimajandi juhataja)

Tsiteeritud näitest võib iseloomulikuna välja tuua ettevõtte ressursside tajumise enda omadena. Samamoodi oli saunaga, mille abimajandi juhataja oli sisuliselt monopoliseerinud, kuna sauna kasutamine tuli temaga eelnevalt kooskõlastada. Sauna oli ette nähtud eeskätt oma majandi töötajatele, kes kõik võisid seal majandi kulul perekondlikke sünnipäevi pidada või niisama koosistumisi korraldada. Teisalt: *meil olid seal saunad ja asjad ja käis üks ja teine seal. Iga nädal sealt maakonna -- või, noh, rajooniülemused ja niuksed. Tutvus aitas väga palju.* Majandi sauna rajooniülemustele kasutada andmisest tõstatub rida probleeme. Ühelt poolt on arvatavasti raske keelduda, kuna tegu on endast kõrgemal ametikohal oleva inimesega, kellega tasub häid suhteid hoida, et majandile paremaid tingimusi välja kaubelda (vrd sama juhataja positsiooni oma autojuhi suhtes eeltoodud näites). Teiselt poolt ei jagatud ju midagi sellist, mida pidanuks oma taskust kinni maksma, küll aga läks osutatud vastutulek kirja juhataja isikliku teenena, mis kindlasti oli lisaargument autoostuloo saamisel. Juhtivtöötajate juurde võib veel lisada, et lisaks ametikohast saadavatele ressurssidele vähendas nende vajadust osaleda tarbimisele orienteeritud instrumentaalsetes teenetevõrgus ka ametikohaga kaasnenud vajadus käia perioodiliselt komandeeringus Moskvast või Leningradis, kus oli võimalik külastada näiteks sealseid tehasepoode, et osta Eestis defitsiitseid autoosi, või erinevate sotsialismimaade poode.

Näitlikustamaks emotsionaalsete ja instrumentaalsete, eraviisiliste ja tööiste suhete põimumist toon lõpetuseks ühe pikema näite, kus võib-olla otsene isiklik kasu niivõrd välja ei tulegi, küll aga il-

mestab see näide üldist igapäevaelus domineerinud ümberjagamisvõrgustike õhkkonda, milles elati ja toimetati.

Situatsioon, kus sovhoosidel oli lubatud hakata baare pidama, ning sellega seoses tõstatunud probleem, kust saada müügiks alkoholi: *Ütleme, sul oli fond "Livikosse", aga "Livikos" oli tol ajal ka niimoodi, et nigu "Moskovskaja" viina ja "Sanga" viina ei olnud üldse poes müüa, oli aint see nisuviin poes müüa. Aga et saada seda paremat viina, pidid jälle siis -- "Kalevi" samuti. Sul on see komnade fond, aga kõik sõltub nüüd mis kommi sa saad. Võid saada ju karamellkommid, eks, a tahaks nagu "Kalevipoege", "Linnupii-ma", mida tollal ei olnud poes müüa. [...] Aga "Livikosse" lihtsalt -- minul oli tuttav üks ETKVLi [Eesti Tarbijate Kooperatiivide Vabariikliku Liidu] aseesimees ühest rajoonist. Sellega me koos läksime "Livikosse", sest mina -- Ma kirjeldan nüüd skeemi. Tema isa oli põllumajandustegelane. Nii, ise ta oli siis ETKVLis, pärast ta lõpetas juura ja siirdus poliitikasse ja oli konsul. Tema tahtis -- ja siis taksopargist sai Volga osta, aga eraisik ei saanud Volgat osta. Ja taksopark ei tohtinud eraisikule müüa seda, ütleme, sisuliselt seda sõitnud taksoautot. Kolhoos võis osta taksopargist ja kolhoos võis ka eraisikule müüa. Tähendab, meie ostsime selle Volga ära, müüsimise sama raha eest temale selle Volga maha, õigemini neid oli veel kaks tükki. See on TEENE, mida ta tänas meid, noh, ka seal ütleme väikese kompsuga. Aga ma tundsin ka teda varem, ülikooliajast peale ja siis me läksime koos temaga "Livikosse" ja temal olid soojad suhted selle turustusosakonna juhatajaga, kes oli siis viimaseid päevi tööl ja kohe minemas kolmandat last sünnitama. Ja meil oli muidugi kaasas siis ütleme siuksed kotid, mida mina kutsusin ühepajatoitudeks. Tollal '89, '90 oli toiduga kitsas -- korralik lihatükk, kartult, kapsast, porgandit -- ühepajatoit täielik, jõupaberikoti täis. Selle ja lilled daamidele muidugi alati. A selle tulemusena sain niimoodi, et ma sain ainult "Moskovskaja", "Stolitsnaja", "Sanga" viina ja ma sain ka kasti "Kännu kukke" -- tollal väga suur... Selle kasti "Kännu kukke" ma siis jagasin niimoodi, et ma andsin igale oma majandi peaspetsialistile ühe pudeli, siis olid kaks lihtsat, ütleme, mehhaanikut, kes seal hoolitsesid minu Volga eest ja olid vanemad mehed, eks ju, nendele ja siis ümberkaudsetele kolleegidele viisin kah ühe pudeli. Noh, lihtsalt niisama. (Mees, snd 1959, sovhoosi direktor)*

Kokkuvõtteks

Käsumajandusliku juhtimise luhtumise tõttu võib argielu nõukogude ühiskonnas vaadelda kahest komplektist käitumiskoodidest koosnevana – formaalsetest ja mitteformaalsetest, rõhuasetusega viimase kasuks. Mitteformaalse avalikkuse alustalaks on riigiressursside privatiseerimisest alguse saanud sotsiaalsed võrgustikud, kus indiviidi eduka toimetamise tagatiseks on tema ametipositsioon, sellega kaasnev sotsiaalne ja majanduslik kapital. Käesolevas artiklis leidsid käsitlust erinevad strateegiad, mida kasutati defitsiitkauba saamiseks. Vaadeldi põhiliselt 1980. aastaid ja linnakeskkonda Eesti NSV-s ning analüüsi aluseks olid teemaintervjuud.

Kuigi sotsialism deklareeris igakülgselt võrdsust, said erinevused konkreetse inimese tarbimisvõimalustes alguse nii erinevatest palganumbritest kui ka töökoha kaudu avanenud ametlikest privileegidest. Seda ebavõrdsust süvendasid veelgi ümberjagamisvõrgustikud, kus aktiivsemalt osalesid ja ka rohkem võitsid juba niigi kõrge majandusliku ja sotsiaalse kapitaliga inimesed, mitte madalama elatustasemega inimesed, kes nii lootnuks parandada oma positsiooni. Tingitud on just see retsiprooksusnormi järgivate instrumentaalsete vahetussuhete piiratud võimalusest nende puhul. Iseloomulik on, et sarnaselt leppimisega defitsiidi kui objektiivse reaalsusega võetakse ka teadmist teatud privilegeeritud gruppide olemasolust (nomenklatuur, müüjad) loomulikuna. Siiski ei tule artiklis toodud erinevaid võimalusi oma töökoha privatiseerimiseks pidada absoluutseteks, vaid just nimelt võimalusteks, mis sõltusid konkreetse inimese isikuomadustest, kus omakasu järgimise kõrval oli arvestatav koht ka inimlikul vastutulelikkusel – *nende tehingutega on samuti filosoofiline põhimõte, et tegelikult kõik hea tuleb tagasi, mis sa teed. Kõik halb, mis sa teed, ei pruugi tagasi tulla, aga kõik hea tuleb tagasi. Ja kui sa teed teistele inimestele head, siis ta kuskilt tuleb -- no mine tea kunagi, kuidas tuleb tagasi.*

Allikad

Intervjuud, tehtud erinevates Eesti linnades aastail 2003–2004

TMA – Tartu Linna TSN [Tööraehvasaadikute Nõukogu] TK [Täitevkomitee] Kaubandusvalitsus. Tartu Maa-arhiiv, fond nr 13.

Perioodika

Noorus 1979

Kirjandus

- Benovska, Milena 2004. Social Networks, Coalitions, and Clientelism at the Workplace in Sofia (1960–1989). – Roth, Klaus (Hrsg.). *Arbeit im Sozialismus – Arbeit im Postsozialismus: Erkundungen zum Arbeitsleben im östlichen Europa*. Freiburger Sozialanthropologische Studien. Bd. 1. Münster: LIT Verlag, 109–128.
- Bourdieu, Pierre 1986. The Forms of Capital. – Richardson, John G. (ed.). *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood Press, 241–258.
- Bourdieu, Pierre 2003. *Praktilised põhjused: teoteooriaist*. [Tallinn]: Tänapäev.
- Coleman, James 1988. Social Capital in the Creation of Human Capital. – *American Journal of Sociology* 94 (supplement): 95–120.
- Diewald, Martin 1995. “Kollektiv”, “Vitamin B” oder “Nische”? Persönliche Netzwerke in der DDR. – Johannes Huinik [et al.] (Hrsg.). *Kollektiv und Eigensinn: Lebensverläufe in der DDR und danach*. Berlin: Akademie Verlag, 221–260.
- Keller, Margit 2004. *Representations of Consumer Culture in Post-Soviet Estonia: Transformations and Tensions*. Dissertationes de Mediis et Communicationibus Universitatis Tartuensis 3. Tartu: Tartu University Press.
- Ledeneva, Alena V. 1998. *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchange*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lin, Nan 2002 (2001). *Social Capital: A Theory of Social Structure and Action*. Structural Analysis in the Social Sciences, 19. Cambridge: Cambridge University Press.
- Merkel, Ina 2004. Alternative Rationalitäten, fremdartige Träume, absurde Utopien: Werbung, Marktforschung und Konsum im Sozialismus. – *Zeitgeschichte*. Jahrgang 31, Nr 1: 5–20.
- Ofer, Gur, Aaron Vinokur 1992. *The Soviet Household Under the Old Regime: Economic Conditions and Behavior in the 1970s*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Putnam, Robert D. 1995. Bowling Alone: America's Declining Social Capital. – *Journal of Democracy* 6, 1: 65–78.
- Reiljan, Janno 1987. Väikeeraettevõtluse kohast sotsialistlikus majanduses. – *Noorte Hää*, 8. aprill: 3.
- Sampson, Steven L. 1987. The Second Economy of the Soviet Union and Eastern Europe. – *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. No. 493: 120–136.

- Shlapentokh, Vladimir 1989. *Public and Private Life of the Soviet People: Changing Values in Post-Stalin Russia*. New York: Oxford University Press.
- Srubar, Ilja 1991. War der reale Sozialismus modern? Versuch einer strukturellen Bestimmung. – *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. Jahrgang 43, Heft 3. Westdeutscher Verlag, 415–432.
- Zdravomyslova, Elena, Viktor Voronkov 2002. The Informal Public in Soviet Society: Double Morality at Work – Part II: Post-Communist Understanding of the Public and Private. – *Social Research*. Vol. 69, No. 1. Spring. Privacy in Post-Communist Europe. http://www.findarticles.com/p/articles/mi_m2267/is_1_69/ai_88584138
- Thompson, Charles P., John J. Skowronski, Steen F. Larsen, Andrew Betz 1996. *Autobiographical Memory: Remembering What and Remembering When*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Verdery, Katherine 1996. What Was Socialism, and Why Did It Fall? – *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton, NJ: Princeton University Press, 19–38.
- Wolf, Eric R. 1966. Kinship, Friendship, and Patron-Client Relations in Complex Societies. – Michael Banton (ed.). *The Social Anthropology of Complex Societies*. Association of social anthropologists monograph 4. London: Tavistock, 1–22.
- Yurchak, Alexei 2003. Soviet Hegemony of Form: Everything Was Forever, Until it Was no More. – *Comparative Studies in Society and History*. Vol. 45, No. 3: 480–510.

DEFICIT AS PART OF SOVIET-TIME EVERYDAY LIFE IN THE ESTONIAN SSR

Reet Ruusmann

Summary

Due to the failure of the command economy management, everyday life in Soviet society can be viewed as comprising two sets of behavioural codes – formal and informal ones, with the emphasis laid on the latter. The foundation of the informal publicity is constituted by the social networks, which originate in the privatization of state resources and where the guarantee for the individual's successful

action is their position and the social and economic capital related to it. This article is focused on the Soviet commercial system from the viewpoint of the so-called man in the street, and on how the position influenced the prospects of a concrete person in taking their toll of deficit. The research context is mainly the 1980s and the urban environment in the Estonian SSR; the analysis is based on thirty thematic interviews.

When people recall the Soviet-time commercial system, the general tone rather remains neutral. It is maintained that due to the monopolistic commercial system ignoring the customer there were sometimes noticeable problems with obtaining necessary things. On the other hand, this situation was taken for granted and was therefore faced with stoic peace, as usually nothing remained undone or unbought because of deficit. In comparison to the present time positive moments are also found in the then living conditions – for instance, many of the goods at that time were more environment-friendly and natural.

When studying people's opportunities to buy goods in short supply, we had to admit that, although socialism declared overall equality, differences in people's consumption possibilities originated in their different incomes as well as official privileges due to their positions. Inequality was still increased by redistributing networks, where it was the people with already high economic and social capital who were more active and also gained more, and not the ones with a lower living standard, who could have improved their position through this. This is due to the limited opportunities of instrumental exchange relations following the reciprocity norms in their case. It is characteristic that similarly to accepting deficit as an objective reality, people also accept as natural the existence of privileged groups (nomenclature, shop assistants). However, the different possibilities for privatizing one's position should not be taken as absolute, but namely as opportunities, which depended on a concrete person's individual characteristics, while, besides considering self-interest, human obligingness also occupied a significant place.

ДЕФИЦИТ КАК ЧАСТЬ СОВЕТСКИХ БУДНЕЙ ЭСТОНСКОЙ ССР

Резт Руусманн

Резюме

Вследствие неудавшегося управления плановым хозяйством будничную жизнь в советском обществе можно рассматривать как комплекс, состоящий из двух – формальных и неформальных, с ударением на последние, – поведенческих кодов. Основой для существования неформальной открытой сферы является система социальных коммуникаций, берущая начало в приватизации государственных ресурсов, когда гарантией успешной деятельности индивида становится его служебная позиция и соответствующий ей социальный и экономический капитал. В данной статье рассматривается, как выглядела советская торговая система для т.н. обычного человека и как влияло служебное положение на взгляды конкретного человека в приобретении дефицита. В контексте статьи рассматриваются 1980-е годы и городское население Эстонской ССР, материалом для анализа послужили 30 тематических интервью.

Когда рассказываются воспоминания о советской системе торговли, общий тон остается скорее нейтральным. Констатируется, что в силу монополистической коммерческой системы, игнорирующей потребителя, имелись известные проблемы в приобретении необходимого. С другой стороны, существующая обстановка воспринимается как должное и потому со стоическим спокойствием, ибо, как правило, из-за дефицита некупленным или несделанным ничего не оставалось. В сравнении с сегодняшним днем, в быту того времени находятся и позитивные моменты, например, отмечается, что многие товары были экологически благоприятнее и натуральнее.

Рассматривая возможности людей в приобретении дефицитных товаров, следует признать, что, хотя социализм и декларировал всестороннее равенство, расхождения в потребительских возможностях людей начинались в неравенстве заработной пла-

ты и в наличии служебных привилегий, связанных с рабочим местом. Еще более усугубляла неравенство система распределительной сети, в которой активное участие принимали и тем самым больше получали люди, уже обладавшие высоким экономическим и социальным капиталом, а не граждане с низким уровнем жизни, которые через распределительную сеть смогли бы поправить свою позицию. Для последних это было обусловлено ограниченными возможностями инструментальных отношений обмена, следующих ретсипроксивным нормам. Естественно, что, подобно примирению с дефицитом как объективной реальностью, и знание о привилегированных группах (номенклатура, продавцы) принимается как само собою разумеющееся. Приведенные в статье разные возможности для приватизации своего рабочего места, однако, не следует принимать за абсолютное, а лишь именно как возможности, которые зависели от индивидуальных черт конкретного человека, причем, наравне следованию личной корысти, важное место принадлежало и чисто человеческой снисходительности.